

Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка

Стрілюк Олена Борисівна

УДК 94 (47) : 323.1 "1906/1911"

Національна політика П.А.Столипіна

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Чернігів – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
ЯЧМЕНІХІН Костянтин Михайлович
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т.Г.Шевченка,
завідувач кафедри всесвітньої історії

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
КАПЛІН Олександр Дмитрович
Харківський національний університет
ім. В.Н.Каразіна
професор кафедри історіографії, джерелознавства та
археології

кандидат історичних наук, доцент
ЗІНЧЕНКО Олена Володимирівна
Українська інженерно-педагогічна академія,
м. Харків
доцент кафедри українознавства і політології

Захист відбудеться 27 травня 2008 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка (14000, м. Чернігів, пр. Миру, 13, ауд. 308).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Автореферат розісланий ___ квітня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

А.М.Острянюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Національне питання є одним із найбільш важливих і складних у суспільстві, особливо в країнах із багатонаціональним складом населення. Російська імперія була саме такою країною, а отже, незалежно від соціально-економічного та політичного становища, російська влада завжди була змушена вирішувати національне питання.

Національна політика стала вагомим складовою діяльності міністра внутрішніх справ та голови Ради міністрів П.А.Столипіна. Питаннями, які завдавали найбільше клопоту МВС, були єврейське, польське та фінське, проблема ж панісламізму на південних окраїнах Росії у той час ще не досягла свого піку. У дожовтневій, а особливо радянській історіографії в цілому превальовали суто негативні оцінки діяльності прем'єр-міністра. Дослідники намагались довести, що П.Столипін, залишаючись "типовим консерватором" і "реакціонером", не міг виробити та запропонувати суспільству цілісну програму перетворень; що він був "всеїдним" та "безпринципним еkleктиком", який нібито оголошував своїми реформи, розроблені у кабінетах його попередників. Протягом тривалого часу національну політику П.Столипіна або замовчували, або інтерпретували у певному ідеологічному руслі.

Розпад СРСР, загострення міжетнічних конфліктів у пострадянських державах зробили вивчення історії національного питання в передреволюційній Росії особливо актуальним. Інтерес дослідників до певних аспектів національної політики П.Столипіна зріс, однак, комплексного дослідження цієї проблеми зроблено не було. Без такого дослідження неможливо скласти цілісне уявлення про історію Росії початку ХХ ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною теми "Внутрішня політика Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.", що розробляється у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Метою дисертаційного дослідження є розкриття особливостей національної політики П.А.Столипіна, механізму розробки та формування урядових підходів до розв'язання єврейського, польського та фінського питань. Для досягнення окресленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- проаналізувати стан і ступінь дослідження обраної теми в історіографії, рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- визначити світоглядні засади П.Столипіна, які вплинули на формування принципів національної політики;
- висвітлити основні причини, які спонукали прем'єр-міністра вдатися до розгляду національного питання;
- з'ясувати особливості вирішення єврейського, польського та фінського питань;
- визначити, які аспекти єврейського, польського та фінського питань були пріоритетними для П.Столипіна;
- схарактеризувати природу "столипінського націоналізму";
- окреслити фактори, які впливали на розробку та формування урядових підходів і еволюцію поглядів голови Ради міністрів щодо національного питання;
- розглянути запропоновані російськими політичними партіями шляхи розв'язання національної проблеми та їх ставлення до національної політики П.Столипіна.

Об'єктом дослідження є національна політика самодержавства на початку ХХ ст.

Предметом дослідження є єврейське, польське та фінське питання в політиці П.Столипіна, зокрема, їхні основні аспекти, пріоритетні напрямки й особливості вирішення.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені періодом діяльності П.Столипіна на посаді міністра внутрішніх справ та голови Ради міністрів і охоплюють 1906 – 1911 рр. Зазначимо, що розкриття теми вимагало розширення нижньої хронологічної межі для того, щоб висвітлити сутність окремих аспектів національного питання у передреволюційній Росії, визначити фактори, які вплинули на формування принципів національної політики П.Столипіна.

Територіальні межі роботи відповідають адміністративно-територіальному поділу Російської імперії станом на 1905 р., причому основна увага звертається на регіони компактного проживання єврейського, польського та фінського народів.

Методологічну основу дисертації становить принцип історизму, який передбачає неупереджений розгляд подій та явищ минулого в їхньому розвитку та діалектичному взаємозв'язку. Це дає можливість відтворити політику П.Столипіна з єврейського, польського та фінського питань та виявити її особливості. **Методи** дослідження добиралися із урахуванням поставлених завдань. Було використано методи аналізу та синтезу, ретроспекції, порівняльний, проблемно-хронологічний, узагальнення. При роботі з джерелами використовувалися також історико-генетичний і текстологічний методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше здійснено спробу комплексного дослідження національної політики П.Столипіна; виділено причини, що спонукали голову Ради міністрів вдатися до розгляду єврейського, польського та фінського питань; виділено об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на розробку та формування підходів П.Столипіна до вирішення національної проблеми; на підставі опрацювання значного масиву опублікованих і архівних джерел проаналізовано зміни у поглядах голови Ради міністрів на національне питання; досліджено ставлення російської громадськості до національної політики П.Столипіна.

Практичне значення роботи полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані у подальшій науковій розробці проблеми національного питання у Російській імперії початку ХХ ст., при написанні монографій, узагальнюючих праць, присвячених внутрішній політиці Росії, а також при розробці нормативних і спеціальних курсів історії Росії початку ХХ ст.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських наукових конференціях, семінарах та круглих столах: Міжнародній науковій конференції "Історична наука: проблеми розвитку" (м. Луганськ, 2002), IV-VIII науковій конференції молодих учених історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (м. Чернігів, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва" (м. Кривий ріг, 2004), II науковому семінарі "Основні проблеми вивчення всесвітньої історії в Україні" (м. Чернігів, 2004), III міжнародному семінарі "Проблеми всесвітньої історії: держава та суспільство в історичній ретроспективі" (м. Чернігів, 2006), Круглому столі "Освещение истории национальных меньшинств в курсах истории Украины и России" (м. Харків, 2006).

Основні результати дослідження знайшли відображення у 8 статтях, у тому числі в 5 статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Обсяг рукопису становить 229 сторінок (із них 195 сторінок основного тексту). Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (434 позиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано його мету та завдання, визначено об'єкт і предмет, схарактеризовано методологічні засади, наукову новизну і практичне значення дослідження, наведено інформацію про апробацію його результатів.

У першому розділі "**Історіографія проблеми та джерельна база дослідження**" проаналізовано стан наукової розробки проблеми, здійснено огляд використаних у роботі джерел.

У вивченні національної політики П.Столипіна чітко виділяються три періоди: дореволюційний, радянський і пострадянський. У рамках кожного з них переважав певний методологічний підхід до історичного пізнання, відрізняються і концептуальні рішення.

У дореволюційній історіографії роботи ліберального та революційно-демократичного напрямку чисельно домінували над публікаціями консервативного спрямування¹. Іншою особливістю було превалювання публіцистичних творів, які містили біографічні подробиці, описували стиль життя П.Столипіна, висвітлювали певні моменти його державної діяльності². Позитивним аспектом цих праць стало залучення значного фактичного матеріалу, але більшість авторів концентрували свою увагу на критичних інвективах на адресу П.Столипіна та поліції, оскільки ті "заохочували терор", "організовували" погроми. Ліва публіцистика розвивала тезу щодо погромних дій уряду, доводила причетність Міністерства внутрішніх справ до створення правих партій³. Публіцисти консервативного напрямку в свою чергу прагнули презентувати погляди монархістів⁴. Вони заперечували участь уряду в організації погромів. Ще однією особливістю дореволюційної історіографії було те, що лише незначна кількість робіт мала аналітичний характер.

Позитивно характеризував державну діяльність П.Столипіна В.Скрипичин⁵. Він зазначав, що прем'єр був "справжнім націоналістом", який вимагав відданості та поваги до Росії. О.Ізгоев вважав "стопіпінський націоналізм" тактичним прийомом, який мав дозволити уряду втілити у життя програму Об'єднаного дворянства⁶.

Значна політизованість і публіцистичність дореволюційної історіографії обумовили тематичну та змістовну вузькість вивчення внутрішньої політики П.Столипіна.

У радянський період дедалі більше стверджувалось негативне ставлення до постаті прем'єр-міністра. Після революції 1917 р. національна політика Російської імперії не вивчалась як самостійна дослідницька проблема, натомість у центрі уваги опинилась історія окремих окраїн, що розглядалась як історія їхньої колоніальної експлуатації⁷. Роботам, присвяченим внутрішній політиці, були притаманні суперечливі тенденції: з одного боку, прагнення до розширення фактологічної бази і відносної об'єктивності оцінок, з іншого – значна кількість неточностей, заідеологізованість. В.Ленін називав П.Столипіна "реакціонером", стверджував, що він не вирішував національне питання, а "воював" з іногородцями⁸. Подібні настанови призводили до того, що внутрішня політика вивчалась у межах ідеологічних стереотипів: основна увага зверталась на симпатії уряду П.Столипіна до правих організацій, його причетність до "погромних дій", "антисемітизм".

У 20-х рр. ХХ ст. у деяких працях⁹ робились спроби провести паралель між фашистами у Західній Європі та членами правих організацій 1905 – 1917 рр. в Росії, хоча й без належного обґрунтування. "Першим російським фашистом" було оголошено П.Столипіна¹⁰. Під назвою "фашист" розумівся "крайній націоналіст", охоронець національних святинь, серед яких: "бог, віра православна, цар православний і земля російська народу православного"¹¹.

Більшість дослідників третьочервневої монархії, ототожнюючи політику П.Столипіна з політикою правих, розглядали увесь правий фланг партійно-політичної системи як "однорідно-

¹ Мякотин В.А. О современных политиках // Русское богатство. – СПб., 1909. – № 8. – С. 116-137; Петрищев А. Хроника внутренней жизни // Русское богатство. – СПб., 1911. – № 3. – С. 42-79; Струве П. А.И.Гучков и П.А.Столыпин. Что такое государственный человек? Вопрос о русской конституции // Русская мысль. – М., 1909. – Кн. 11. – С. 148-156; Трубецкой Е. Режим и общество // Московский еженедельник. – М., 1909. – № 33. – С. 1-6.

² Вещий Олег (Башмаков А.А.) Последний витязь. – СПб., 1912; Кречетов П.И. П.А.Столыпин. Его жизнь и деятельность. – Рига, 1910; Вечев Я. Министерская карьера П.А.Столыпина // Современник. – СПб., 1911. – № 9. – С. 300-322; Внутренне обозрение. Обзор государственной деятельности П.А.Столыпина // Вестник Европы. – СПб., 1911. – Кн. 11. – С. 381-397.

³ Анчарова М. Кто и почему устраивает еврейские погромы. – М., 1917; Лужицкий И.В. Предисловие // Речи по погромным делам. – К., 1908. – С. 3-6.

⁴ Любинский А. Русский национализм как средство борьбы с революционно-инородческим движением. – К., 1907.

⁵ Скрипичин В.А. Мои воспоминания о П.А.Столыпине // Богатырь мысли, слова и дела. – СПб., 1911. – С. 1-17.

⁶ Изгоев А. П.А.Столыпин. Очерк жизни и деятельности. – М., 1912. – 133 с.

⁷ Гессен Ю.И. История еврейского народа в России. – Л., 1925 – 1927; Гейликман Т.Б. История общественного движения евреев в Польше и России. – М.-Л., 1930.

⁸ Ленин В.И. К вопросу о национальной политике // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 25. – С. 64-72.

⁹ Любош С.Б. Русский фашист Владимир Пуришкевич. – Л., 1925; Залежский В.Н. Монархисты. – Харьков, 1929.

¹⁰ Горячкин Ф.Т. Первый русский фашист Пётр Аркадьевич Столыпин. – Харбин, 1928.

¹¹ Там само. – С. 3.

чорносотенний". "Типовими представниками буржуазних поміщицьких груп, що були опорою столипінського курсу", оголошувались лідери партії російських націоналістів чи Всеросійського національного союзу¹². Лише Д.Заславський у своїй роботі характеризував російський націоналізм як "монархізм ідейний", що протиставлявся "простодушному" чорносотенному монархізму¹³.

Достатньо емоційно висловлювався про російських націоналістів А.Тагер, називаючи їх партією "національної ненависті". Він вважав, що столипінська політика, починаючи з розпуску II Думи, характеризувалася "ненавистю до "іногородців" і особливо до єврейства", підпорядковувалась вимогам Об'єднаного дворянства¹⁴. Оцінки А.Тагера відрізнялись упередженістю, однак для свого часу вони були досить сміливими. Авторів інкримінували наміри ухилитись від "детального вивчення соціально-політичної структури столипінського режиму" і дали зрозуміти, що єврейське питання було взагалі не бажаним для розгляду¹⁵. Отже, відсутність досліджень на цю тему призвела до того, що на довгі роки за П.Столипіним закріпились прізвиська "реакціонера", "першого на Русі погромника", "юдофоба", "антисеміта".

З середини 30-х рр. XX ст. фактично припинилось вивчення політичної історії третьочервневої Росії. Воно відновилося лише після 1953 р., тоді ж повернулися до характерного для історіографії 1920-х рр. трактування національної політики: царська Росія – "тюрма народів"¹⁶. Функціонуванню та розпаду третьочервневої системи були присвячені студії А.Авреха¹⁷. Він першим спробував проаналізувати політику царського уряду щодо Польщі та Фінляндії. Позиція історика зводилася до твердження, що увесь правий табір підтримував чи бодай "змирився" з курсом П.Столипіна¹⁸. З концепцією А.Авреха не погодився В.Дякін¹⁹. Він вважав, що "боротьба у верхах відбувалася через зіткнення бонапартистського та легітимістського угруповань"²⁰.

Упродовж 1970 – 1980-х рр. зріс інтерес дослідників до історії окремих окраїн, зокрема Фінляндії, проте у монографіях акцент робився переважно на вивченні революційних подій, суспільно-політичних рухів та економічному розвитку²¹. Не було жодної серйозної спроби дати узагальнюючу картину національної політики самодержавства.

Радянський етап розвитку історіографії проблеми характеризувався значною заідеологізованістю, суто класовим підходом до постаті П.Столипіна, але позитивним моментом стало накопичення значної джерельної бази.

У зарубіжній історіографії затвердилася думка про русифікаторський курс національної політики Російської імперії²². Так, у Фінляндії чимало робіт присвячено "рокам пригнічення", проте переважна більшість досліджень була написана на підставі фінських матеріалів. Аргументація російської сторони враховувалась у працях Т.Полвінена, П.Лунтінена²³. Т.Полвінен, зокрема, зробив припущення, що у Великому князівстві на початку XX ст. проводилась "адміністративна русифікація".

¹² Балашёв П.Н. // Большая советская энциклопедия. – М., 1926. – Т. 4. – С. 490.

¹³ Заславский Д. Рыцарь монархии Шульгин. – Л., 1927.

¹⁴ Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса. – М., 1934.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Панкратова А.М. СССР – страна великого содружества народов. – М., 1953.

¹⁷ Аврех А.Я. Ленский расстрел и кризис третьей думы. – М., 1962.; Його ж. Третья Дума и начало кризиса третьей думы (1908 – 1909 рр.) // Исторические записки. – М., 1955. – Т. 53. – С. 50-109.

¹⁸ Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума. – М., 1968.

¹⁹ Столыпин и дворянство (провал местной реформы): Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Л., 1972.

²⁰ Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907 – 1911 гг. – Л., 1978; Кризис самодержавия в России. 1895 – 1917. – Л., 1984.

²¹ Овчинникова А.Я. Революционная Россия и Финляндия. 1905 – 1907 гг. – Таллин, 1988; Ошеров Е.Б., Суни Л.В. Финляндская политика царизма на рубеже XIX-XX вв. – Петрозаводск, 1986.

²² Waldron P. Stolypin and Finland // Slavonic and East Europ. rev. – L., 1985. – Vol. 63. – № 1. – P. 41-55; Russification in the Baltic provinces and Finland. 1855 – 1914. – Princeton, 1981; Wiczorkiewicz P. Stolypin, policy i ziemstwa zachodnie // Slowiansczyzna s dzieje powszechnie. – W-wa, 1925. – S. 125-153; Weeks T.R. Nation and the State in Late imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier. 1863 – 1914. – Illinois, 1996.

²³ Polvinen T. Valtaakunta ja Rajamaa. – Helsinki, 1984; Luntinen P. F.A.Seinn. 1862-1918. A political Biography of Tsarist Imperialist as Administrator of Finland. – Helsinki, 1985.

У центрі уваги західної історіографії перебували й питання взаємодії політичних партій та імперського уряду, проблема антисемітизму як парадигми ідеології правих²⁴. А.Аронсон у своїй роботі засвідчив існування протистояння між правими та П.Столипінін²⁵.

Якщо протягом тривалого часу панувало негативне ставлення до П.Столипіна, то наприкінці 80-х рр. ХХ ст., в результаті послаблення ідеологічного тиску, почалася його "реабілітація", котра інколи переростала у відкрити апологетику. В літературі зміцнювались позиції тих істориків, які намагалися дати більш-менш виважену оцінку діяльності прем'єра. Традиційна, позитивна і центристська течія чітко простежуються в історіографії початку 1990-х рр.

Квінтесенцією традиційних інтерпретацій політики П.Столипіна можна вважати статтю А.Анфімова, який запевняв, що прем'єр-міністр і чути не хотів про іногородців²⁶. Не відмовився від своїх попередніх негативних оцінок діяльності П.Столипіна А.Аврех²⁷.

Вивченню життєвого шляху П.Столипіна та його державної діяльності на межі 1980 – 90-х рр. сприяла поява мемуарів громадських і партійних діячів, урядовців, документальних матеріалів. У цей час з'являються роботи, присвячені постаті П.Столипіна. Слід виділити праці М.Зиринова²⁸, котрий відзначав, що "необхідно сприйняти Столипіна таким, яким він є", і неупереджено оцінивши все, зроблене ним, не створити собі кумира²⁹. Таких же "центристських" поглядів дотримувались І.Островський, В.Федоров³⁰.

У 1980 – 90-х рр. дослідники звертаються до висвітлення відносин прем'єра з Миколою II, придворними колами, намагаються розкрити "феномен" П.Столипіна у співставленні його з С.Вітте³¹. Щодо національної політики, то її продовжували вважати "ахіллесовою п'ятою століпінської концепції переходу до правової держави". Т.Татарникова та С.Самсонова стверджували, що "ця політика базувалась на утопічному уявленні про асиміляторські здібності російського етносу", що П.Столипін був егоїстичним у поглядах, оскільки "його не цікавили інтереси фінів, поляків"³². Дослідниці, однак, відзначили спробу прем'єра скасувати деякі обмежуючі постанови щодо євреїв. Про неї згадувалось у праці Г.Сидоровни³³, публікаціях журналу "Вестник еврейского университета"³⁴. Певною мірою спростовує уявлення про прем'єра як про "юдофоба" стаття П.Черкасова³⁵.

Одним із перших спробував висвітлити "єврейську політику" П.Столипіна Б.Міндлін³⁶. Він дійшов висновку, що вона "не полегшила життя євреям, а в деяких випадках зробила законодавство щодо них ще більш жорстким". Б.Федоров³⁷ навпаки оцінив політику прем'єра з єврейського питання виключно позитивно.

²⁴ Rogger H. The Formation of Russian Right. 1900-1906 // California Slavic Studies. – Berkeley-Los-Angeles, 1964. – Vol. 3. – P. 66-94; Jewish Politics and Right-wing Politics in Imperial Russia. – Cambridge-L., 1983.

²⁵ Аронсон Г.Я. Россия накануне революции. Исторические этюды: монархисты, либералы, масоны, социалисты. – Madrid, 1986.

²⁶ Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 112-121.

²⁷ Аврех А.Я. П.Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991.

²⁸ Зырянов П. Столыпин без легенд. – М.: Знание, 1991; Його ж. Столыпиных было несколько // Литературная газета. – 1989. – 12 июля. – С. 15.

²⁹ Зырянов П.Н. Пётр Столыпин: Политический портрет. – М., 1992.

³⁰ Островский И.В. П.А.Столыпин и его время. – Новосибирск, 1992; Фёдоров В.А. П.А.Столыпин (1862 – 1911) // Вестник МГУ. Сер. "История". – М., 1992. – № 3. – С. 51-64.

³¹ Соловьёв Ю. Оппонент министра // Родина. – 1990. – № 11. – С. 18; Ананьич Б.В. С.Ю.Витте и П.А.Столыпин – российские реформаторы ХХ ст. // Звезда. – 1995. – № 6. – С. 104-108.

³² Самсонова Т.Н., Татарникова С.Н. Столыпинская концепция движения к правовому государству // Социально-политический журнал. – 1992. – № 6-7. – С. 69-78.

³³ Сидоровни Г.П. П.А.Столыпин: Жизнь за отечество. Жизнеописание (1862 – 1911). – Саратов, 2002.

³⁴ Лихоманов А. И.Я.Гурлянд и еврейский вопрос в России // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. – № 4. – С. 142-153.

³⁵ Черкасов П.П. П.А.Столыпин и еврейский вопрос в России // Правда Столыпина: Альманах II / Сост. Г.П.Сидоровни. – Саратов, 2002.

³⁶ Миндлин А.Б. Российская общественность и проблема еврейского равноправия в начале ХХ века // По материалам Общества "Еврейское наследие". – М., 1997. – Вып. 29.

³⁷ Фёдоров Б.Г. Пётр Аркадьевич Столыпин: "Я верю в Россию": Биография П.А.Столыпина: В 2 т. – СПб., 2002.

Серед робіт останніх років, присвячених П.Столипіну та його державній діяльності, слід відзначити публікацію, здійснену Фондом вивчення спадщини прем'єра³⁸, роботу А.Бородіна, який "вирішив подивитися на П.Столипіна очима сучасників"³⁹. Однак у цій роботі немає спеціальних розділів, присвячених оцінкам політики голови Ради міністрів у польському та фінському питаннях.

На сучасному етапі науковці Росії схиляються до думки про необхідність вивчення історії Росії як багатонаціональної держави⁴⁰. Слід виділити праці Л.Горизонтова та О.Бахтуриної, дослідження О.Міллера, які стосуються національної політики самодержавства⁴¹. Намагався позбутися "русоцентристського" погляду у своїй роботі австрійський історик А.Капеллер⁴².

Різні аспекти національної політики царського уряду дедалі частіше опиняються у полі зору українських істориків, привертає увагу дослідників сама проблема націоналізму⁴³. Статті А.Подольського, І.Самарцева⁴⁴, присвячені розгляду єврейського питання. Історики О.Калакура, О.Білобровець⁴⁵ вважають що на початку ХХ ст. російська влада проводила жорстку русифікаторську політику щодо польського народу. Про вирішення польського питання на рівні законодавчих палат йдеться у статті О.Зінченко⁴⁶. Робота єврейських і польських депутатів у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань висвітлена у дисертації О.Бурди⁴⁷.

Таким чином, обрана нами дослідницька проблема в історичній літературі висвітлена фрагментарно. Наявні на сьогодні праці не дають цілісного уявлення про те, які причини спонукали прем'єра вдатися до розгляду єврейського, польського, фінського питань, у чому полягали особливості їх вирішення. Не висвітлені ті об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на розробку урядових підходів з національного питання, а також ставлення до національної політики П.Столипіна з боку основних політичних сил.

Джерельна база дослідження. Використані у роботі джерела належать до типу писемних. За родовими ознаками вони поділяються на документальні та наративні.

Значна частина офіційної документації зберігається у особовому фонді П.Столипіна (Ф. 1662) у РДІА. Достатньо ґрунтовно процес формування фонду описаний у публікаціях Г.Сомінча, Г.Варнакової⁴⁸.

Відзначимо, що в часи перебування П.Столипіна на посаді голови Ради міністрів при МВС існувало Бюро преси. З ним пов'язана значна кількість документів особового фонду П.Столипіна. Інтерес представляють листи-бланки з вирізками з газет, на яких зроблені резолюції і позначки прем'єра, звернені найчастіше до свого найближчого співробітника І.Гурлянда.

³⁸ П.А.Столыпин. Грани таланта политика. – М., 2006.

³⁹ Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. – М., 2004.

⁴⁰ Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления. – М., 1998.

⁴¹ Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше. – М., 1999.; Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны. – М., 2004; Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М., 2006.

⁴² Капеллер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 2000.

⁴³ Щербак Н. Дискусії про шляхи розв'язання національного питання в Російській імперії на початку ХХ ст. // Історія України. – 2002. – № 16; Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 1997; Наконечна Н. Націоналізм як культурний феномен ХХ ст. // Історія. Сучасність. – 2006. – № 9. – С. 111-119.

⁴⁴ Подольський А. Антисемітська політика російського царизму на Україні на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 61-65; Самарцев І.Г. Євреї на Україні на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.

⁴⁵ Калакура О. Поляки на землях України в лещатах імперії (1900 – 1917 рр.) // Пам'ять століть. – 2006. – № 5. – С. 120-140; Білобровець О. Антипольські заходи царату в контексті політики русифікації на території Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Мандрівець. – 2005. – № 3. – С. 31-34.

⁴⁶ Зінченко О. Польське питання в Державній раді Росії. 1908 – 1914 рр. // Матеріали круглого столу: Висвітлення історії національних меншин в курсах історії України та Росії. – Харків, 2006. – С. 90-98.

⁴⁷ Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905 – 1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 2004 – 17 с.

⁴⁸ Соминич Г.Е. Личный фонд Петра Аркадьевича Столыпина в ЦГИА СССР // Советские архивы. – 1991. – № 1. – С. 84-92; Варнакова Г.С. Личные архивные фонды министров царского правительства (1905 – 1914 гг.) // Вестник архивиста. – 2003. – № 1. (73). – С. 115-128.

Ділове листування між П.Столипініним і І.Гурляндом включає в себе записки голови Ради міністрів з дорученням підготувати довідки, проекти відповідей, статті. При цьому прем'єр часто вказує на необхідну спрямованість цих документів, а іноді конспективно пропонує зміст. У фонді зберігаються довідки і нотатки, підготовлені І.Гурляндом для П.Столипіна з польського та єврейського питань.

Серед документів фонду слід виділити чорнові записи промов прем'єра в Державній раді, нотатки щодо діяльності земства у Західному краї, про скасування смуги осілості для євреїв. Ціла група документів – газетні повідомлення, записки, телеграми, проекти законів, висвітлює політику П.Столипіна щодо Фінляндії.

Про достатньо широкий діапазон особистої участі прем'єра у вирішенні національного питання свідчать "записки для пам'яті". Вони містять унікальну інформацію про оперативне прийняття заходів у конфліктних ситуаціях, у тому числі й заходів ідеологічного впливу з використанням урядової преси, зокрема, газети "Россия".

Матеріали засідань Ради міністрів, урядові проекти, циркуляри П.Столипіна, які стосувалися вирішення єврейського та польського питань, зберігаються у Ф. 1276 ("Міністерство внутрішніх справ") у РДІА. Офіційна документація наради зі справ Великого князівства Фінляндського, записки про його воєнне значення, довідки з питань заміни деяких вакансій у фінському сенаті представлені у фонді П.Столипіна (Ф.742) у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки.

Важливі відомості щодо поглядів центральної влади на різні аспекти національної політики містять архівні документи, зібрані В.Дякіним, які були опубліковані вже після смерті історика його учнями⁴⁹.

Цінним джерелом є тексти промов П.Столипіна у Державній думі та Раді. Повне їх зібрання вийшло окремим, прокоментованим виданням⁵⁰, хоча, на жаль, самі коментарі не позбавлені певних неточностей. Найбільш значимі законодавчі проекти, що стосувалися перетворень важливих сфер життєдіяльності країни, представлені у публікації "П.А.Столыпин: Программа реформ. Документы и материалы"⁵¹. У своїй сукупності такі джерела дозволяють зрозуміти зміст, механізми реалізації перетворень, спрямованих на укріплення цілісності й єдності Російської імперії.

Вагомим джерелом є стенографічні звіти Державної думи, за допомогою яких можна оцінити роботу депутатів щодо вирішення національного питання. Це питання займало важливе місце в ідеології та діяльності всіх партій. Значний спектр позицій щодо національної проблеми містять їхні програми⁵². Для з'ясування ставлення партій до тих або інших кроків П.Столипіна у національному питанні цікавими є матеріали Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду⁵³.

Серед нарративних джерел найбільш численним видом є джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи, записки тощо).

Переважна більшість використаних мемуарів була написана в еміграції й, оскільки автори часто не мали змоги вивезти з собою особисті архіви, їхні спогади не позбавлені помилок і неточностей. На характер відгуків про П.Столипіна та його національну політику впливали ще й політичні уподобання, ставлення до прем'єр-міністра та власні амбіції. Так, із співробітників прем'єра, двоє – В.Гурко і С.Крыжановський⁵⁴, не змогли вибачити П.Столипіну кар'єрного успіху.

⁴⁹ Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX века). – СПб., 1998.

⁵⁰ Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. – М., 1991.

⁵¹ П.А.Столыпин: Программа реформ. Документы и материалы. В 2 т. – М., 2003.

⁵² Правые партии: документы и материалы. 1905 – 1917 гг. В 2 т. – М., 1998; Программы политических партий в России. Конец XIX – начало XX вв. – М., 1995.

⁵³ Падение царского режима. Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии временного правительства: В 7 т. – М.-Л., 1924 – 1927 гг.

⁵⁴ Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М., 2000; Крыжановский С.Е. Воспоминания. Из бумаг С.Е.Крыжановского, последнего секретаря Российской империи. – Петрополис, Б.г.

Для дослідження причин, що спонукали прем'єра вдатися до розгляду єврейського питання, найбільш інформативними є спогади О.Извольського, С.Шипова, П.Курлова⁵⁵. Про спробу вирішення цього питання у період першого міждум'я і про подальшу політику П.Столипіна з єврейського питання знаходимо відомості у мемуарах В.Коковцова, Л.Клячко-Львова, А.Коні, О.Гучкова, О.Шварца⁵⁶. Про окремі кроки П.Столипіна у польському та фінському питаннях містяться фрагментарні відомості у спогадах єпископа Євлогія, П.Мілюкова, В.Шульгіна, С.Вітте, князя Б.Васильчикова, В.Маклакова⁵⁷.

Для з'ясування природи "столипінського націоналізму", визначення факторів, які впливали на формування урядових підходів щодо національного питання, цінними є спогади М.Бок, І.Кошка, С.Палеолога, О.Герасимова, В.Джунковського, І.Тхоржевського, О.Редігера, Г.Рауха, С.Тимашева, П.Менделєєва⁵⁸.

Позиція представників кадетської партії щодо політики П.Столипіна висвітлена у мемуарах А.Тиркової⁵⁹, позиція правих – у щоденниках О.Бобринського, Л.Тихомирова, О.Богданович⁶⁰. Щоденник імператора⁶¹ дозволяє простежити його взаємини з головою Ради міністрів, а саме від прихильності Миколи II багато в чому залежала реалізація курсу столипінських перетворень.

Цінним джерелом для розуміння ситуації, намірів уряду є листи політичних і громадських діячів, зібрані Департаментом поліції, що зберігаються у ДА РФ. У РДІА у фондї МВС (Ф. 1276) представлені записки та листи, адресовані П.Столипіну, з цікавими рекомендаціями щодо вирішення національного питання⁶².

Дослідники давно усвідомили значення епістолярної спадщини П.Столипіна⁶³. Після перевороту 1917 р. публікувались листи прем'єра, які стосувались фінського питання⁶⁴, але сама їх добірка переслідувала ідеологічну мету: викрити "реакційну" сутність режиму, негативно висвітлити діяльність П.Столипіна. У 1920-х рр. було здійснено ще декілька публікацій листів прем'єра⁶⁵, після чого протягом наступних десятиліть про його епістолярну спадщину не згадували. Лише на початку 1990-х рр. на сторінках журналів⁶⁶, документальних збірок⁶⁷, у

⁵⁵ Извольский А.П. Воспоминания. – М., 1989; Шипов Д.Н. Воспоминания и думы о пережитом. – М., 1918; Курлов П.Г. Гибель императорской России. – Берлин, 1923.

⁵⁶ Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания. 1903 – 1919 гг. В 2-х кн. – М., 1992; Клячко-Львов Л.М. Повести прошлого: Временщики конституции: два премьера. Еврейское счастье. – Л., 1929; Кони А.Ф. Моя Гефсиманская ночь // Собрание сочинений. – В 8 т. – М., 1966. – Т. 2. – С. 300-376; "Александр Иванович рассказывает...". Воспоминания А.И.Гучкова. – М., 1993; Шварц А.Н. Моя переписка со Столыпиным. Мои воспоминания о Государе. – М., 1994.

⁵⁷ Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского) по его рассказам. – М., 1994; Милуков П.Н. Воспоминания: 1859 – 1917. – М., 1990; Шульгин В. "Что нам в них не нравится...": Об антисемитизме в России. – СПб., 1992; Витте С.Ю. Воспоминания: В 3 т. – М., 1960; Князь Борис Васильчиков. Воспоминания. – М., 2003; Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России: Воспоминания современника. – Париж, 1939.

⁵⁸ Бок М.П. Столыпин: Воспоминания о моём отце. – М., 1992; Кошко И.Ф. Воспоминания губернатора: 1905 – 1914 гг. – Новгород, Самара, Пенза. – Пг., 1916; Палеолог С.Н. Около власти: очерки пережитого. – Белград, [192-]; Герасимов А.В. На лезвии с террористами. – Париж, 1985; Джунковский В.Ф. Воспоминания: В 2-х т. – М., 1997; Тхоржевский И.И. Последний Петербург: Воспоминания камергера. – СПб., 1999; Из записок А.Ф.Редигера // Красный архив. – М., 1933. – Т. 5 (60). – С. 92-133; Раух Г.О. Роспуск 1-й Государственной думы // Возрождение. – 1930. – 19 сентября. – № 1935. – С. 3-4; Тимашев С.И. Кабинет П.Столыпина. Из "записок" министра торговли и промышленности // Русское богатство. Кн. 6. – СПб., 1996. – С. 95-130; ДА РФ. Ф. 5971. Справа 109. Менделеев П.П. "Свет и тени моей жизни" (1904 – 1906). Тетрадь 3. 1933 г.

⁵⁹ Тиркова-Вильямс А.В. Воспоминания: То, чего больше не будет. – М., 1998.

⁶⁰ Дневник А.А.Бобринского (1910 – 1911) // Красный архив. – 1928. – Т. 26; Тихомиров Л. Из дневника // Красный архив. – 1936. – № 1 (74); Богданович А. Три последних самодержца. – М., 1990.

⁶¹ Дневник императора Николая II. – Берлин, 1923.

⁶² РДІА. Ф. 1276. Оп. 2. Справа 620. Записки и письма разных лиц председателю Совета министров Часть 4. 2 августа 1906 г. – 18 декабря 1906 г.

⁶³ Переписка графа С.Ю.Витте и П.А.Столыпина // Русская мысль. – М., 1915. – Кн. 3. – С. 134-152.

⁶⁴ Письмо П.А.Столыпина Николаю II // Былое. – 1917. – № 5-6 (27-28). – С. 3-4.; Письмо П.А. Столыпина Николаю II // Былое. – 1918. – № 2 (30). – С.3; Письма П.А.Столыпину вел. кн. Николаю Николаевичу от 27 января и 10 февраля 1908 г. // Красный архив. – 1926. – Т. 6 (19). – С. 215-221.

⁶⁵ Переписка Н.А.Романова и П.А.Столыпина // Красный архив. – 1924. – Т. 5. – С. 103-121; Переписка П.А.Столыпина с Николаем Романовым // Там же. – 1928. – Т. 5 (30). – С. 80-88.

⁶⁶ Письмо П.А.Столыпина по поводу подготовки еврейских погромов // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. – № 4. – С. 168-179.

спогадах⁶⁸ почали знову з'являтися листи П.Столипіна. Значний масив службового і приватного листування прем'єра був виданий за ініціативи Фонду вивчення спадщини П.А.Столипіна⁶⁹. Частина з цих матеріалів безпосередньо стосується національної політики та дозволяє простежити формування поглядів П.Столипіна по єврейському, фінському питанням.

Певний інтерес для дослідження становлять періодичні видання консервативно-монархічного характеру: "Земщина", "Русское знамя", "Гроза", "Колокол", "Новое время", "Окраины России", кадетська "Речь", октябристський "Голос Москвы", а також неперіодичні видання консервативних і ліберальних партій, віднайдені у каталогах та фондах Державної публічної історичної бібліотеки Росії (м. Москва) та Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).

Отже, аналіз джерельної бази підтвердив достатній рівень її репрезентативності, що уможливило вирішення поставлених у роботі завдань.

У другому розділі **"Єврейське питання у політиці П.Столипіна"** висвітлено ідейні засади політики прем'єра з єврейського питання, розглянуто спробу скасувати частину обмежуючих постанов щодо євреїв у період першого міждум'я і особливості урядової політики з єврейського питання протягом 1907 – 1911 рр.

Історія єврейського питання в Росії розпочалася з того моменту, коли внаслідок поділів Польщі до складу імперії були включені землі, заселені євреями. Сутність цього питання полягала в існуванні законодавчо-адміністративних заборон і обмежень щодо євреїв. П.Столипін на власні очі міг переконатися у марності багатьох з таких обмежень, оскільки розпочинав свою службову діяльність у губерніях, які входили до смуги осілости. Обійнявши посаду голови Ради міністрів, П.Столипін звернувся до розгляду єврейського питання. За свідченнями сучасників прем'єра, причинами, які спонукали це зробити, були революційність єврейського населення, вади законодавства щодо євреїв, плутанина в тлумаченні та реалізації багатьох його положень і, як наслідок, корупція у середовищі чиновників. Досвід діяльності I Думи засвідчив, наскільки значною була актуальність єврейського питання, та переконав прем'єра, що негайне скасування деяких обмежень дозволить зміцнити авторитет влади та сформуванню позитивну громадську думку. Прагнення до скликання лояльної та працездатної II Думи спонукало прем'єра негайно розглянути єврейське питання та обумовило наступні урядові кроки в цьому питанні.

У період першого міждум'я під керівництвом П.Столипіна міністерствами та відомствами була проведена ретельна робота щодо підготовки проекту закону про перегляд постанов, які обмежували права євреїв. Його планували провести відповідно до 87 статті Основних законів. Вироблений законопроект передбачав скасування частини обмежень, але навіть і такий компромісний документ здався Миколі II занадто радикальним. Імператор вірив у існування масового антисемітизму, остерігався, що поступки євреям викличуть обурення у російському суспільстві. Вирішення єврейського питання в повному обсязі Микола II довірив народним представникам. Незважаючи на зміни, внесені імператором у резолютивну частину проекту закону, П.Столипін досяг мети – громадськість знала про намір уряду взятися за розв'язання такої складної проблеми.

Протягом 1907 – 1911 рр. П.Столипін проводив більш стриману політику щодо єврейського питання, ніж на початку свого прем'єрства. Проте навіть обережні спроби полегшити становище євреїв викликали протидію у суспільно-політичних колах. Не сприяла вирішенню єврейського питання і внутрішньополітична ситуація: II Дума не виправдала сподівань П.Столипіна на конструктивну співпрацю. Хоча в урядовій декларації від 16 листопада 1907 р. про єврейське питання не йшлося, після скликання III Думи у полі зору прем'єра опинилися такі його важливі аспекти, як питання проживання євреїв, здобуття ними освіти. Їх розгляд підтвердив, що голова Ради міністрів прагнув до поступового вирішення єврейського питання, не був принциповим

⁶⁷ Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911 гг. – М., 1991.

⁶⁸ Шварц А.Н. Вказана праця.

⁶⁹ П.А.Столыпин: Переписка. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.

противником полегшення становища євреїв, і в цьому позиція прем'єра суттєво відрізнялась від позицій крайне правих, а також націоналістів.

У третьому розділі **"Особливості польської політики П.Столипіна"** висвітлено боротьбу у суспільно-політичних колах Росії щодо вирішення польського питання, позицію прем'єра з цього питання, реакцію російської періодичної преси на столипінську "політику націоналізму" та розглянуто плани голови Ради міністрів щодо децентралізації імперії.

Події 1905 – 1907 рр., створення Польського кола, початок роботи Державної думи посилили прагнення поляків до автономії. У такому націоналізмові, що набував сепаратистських рис, російські праві вбачали загрозу збереження територіальної цілісності імперії і дедалі більше асоціювали поляків з ворогами правлячого режиму. Консервативні кола вимагали зміни закону від 11 грудня 1905 р. і не хотіли миритися з ситуацією, за якої державоутворююча російська нація не вважалася привілейованою та пануючою у Російській імперії.

Позиція П.Столипіна щодо польського питання на початку прем'єрства була достатньо стриманою. Він рекомендував імператорові не порушувати Основні закони, намагався знайти шляхи примирення влади з ліберальною громадськістю та наполягав на необхідності реформ. При цьому голова Ради міністрів прагнув зберегти російську націю від "поглинання" її поляками та перетворити соціально-політичну енергію польської нації в безпечну для Російської імперії. Прем'єр-міністр шукав способи захистити від польської соціально-культурної експансії території, що не входили до складу "етнографічної Польщі", а також хотів встановити контроль над польським громадським життям, деполітизувавши його і спрямувавши на вирішення місцевих соціально-економічних проблем. Тому великого значення П.Столипін надавав запровадженню земського самоуправління як у Західному краї, так і у губерніях Царства Польського.

Польське коло вимагало більш чіткої програми уряду з польського питання. 10 грудня 1907 р. його представники внесли у Думу проект про автономію, а 10 травня 1907 р. – шкільний проект. П.Столипін не був принциповим противником автономії, але вважав, що наділити такими правами свої окраїни могла лише сильна держава з міцним центром. Прем'єр схвалив складений С.Крижановським план про поступову децентралізацію Російської імперії, який передбачав обмеження русифікаторської політики та залучення до управління окраїнами місцевих елементів. П.Столипін допускав певні поступки полякам у Царстві Польському, але уважно спостерігав, щоб вони не поширювалися далі цих меж. Лише тоді, коли було віднайдено спосіб уберегти від польського впливу православне населення Західних губерній, П.Столипін погодився на введення у цьому краї земства.

Політика прем'єра не схвалювалась крайне правими. Вони в цілому негативно ставилися до спроб реформування земства та місцевого самоуправління, а головне – не могли вибачити П.Столипіну його симпатії до представницької монархії, відстоювання конституційних принципів. Прихильність до дуалістичної системи також не дозволила прем'єру порозумітись з кадетами, призвела до розбіжностей з октябристами. Політичною силою, яка в цілому підтримувала політику П.Столипіна у польському питанні, а іноді й безпосередньо впливала на вироблення окремих законопроектів, була організація націоналістів – Всеросійський національний союз.

У четвертому розділі **"Фінське питання: спроби укріплення російської державності"** висвітлено державно-правовий статус Фінляндії у парадигмі внутрішньої політики П.Столипіна, розглянуто особливості управління Великим князівством Фінляндським та заходи щодо його правової інтеграції.

П.Столипін вважав фінляндське питання найбільш стратегічно значимим і був переконаний, що причиною непорозуміння, які існували у відносинах між Росією та Великим князівством, стало різне трактування юридичного статусу останнього. Ще у часи Олександра I виникла і дедалі поширювалась теорія про Фінляндію як окрему державу. Згідно з нею, активне заперечення прав російських правлячих кіл втручатись у законодавчий процес, економіку й управління князівством отримало наукове обґрунтування. Така теорія, проте, виявилась абсолютно несумісною з ідеями, які мали стати основою внутрішньої політики П.Столипіна. Всі дискусії про фінляндський автономізм прем'єр-міністр розцінював як такі, що не мали державно-юридичного підґрунтя.

П.Столипін відчував себе відповідальним за все, що відбувалося на території Великого князівства Фінляндського. Протягом 1907 – 1909 рр. прем'єр проводив адміністративні заходи, метою яких було встановлення чіткого порядку взаємодії фінляндських установ з імперськими вищими державними установами та імператором. Дії П.Столипіна були логічними: вже існувала Державна дума, значно зросла роль уряду, тому слід було уникати ситуації, за якої статус Фінляндії суперечив би загальнодержавним інтересам. Зміни, проведені П.Столипіним, мали обмежений характер: вони не зачіпали прерогатив сейму та сенату. Проте, навіть ці зміни викликали супротив з боку Фінляндії. Прихильником проведення більш жорсткого курсу щодо неї був Микола II. Прем'єр намагався утримати імператора від радикальних заходів. З часом П.Столипін усвідомив, що неможливо досягти єдності при вирішенні деяких спільних для Росії та Фінляндії питань в галузі управління, якщо діяти в рамках існуючих законів. Тому вироблення загальнодержавного законодавства стало одним із найважливіших завдань для прем'єра.

П.Столипін так і не встиг знайти остаточного задовільного рішення щодо Великого князівства Фінляндського. Оголосивши своєю метою встановлення чіткого правового порядку на всьому просторі імперії, прем'єр вдався до кроків, які по суті ліквідували права, надані Фінляндії під впливом революції 1905 р.

Проведене дослідження дозволило дійти таких **висновків**:

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що розглянута в дисертації проблема не була предметом спеціального комплексного дослідження, хоча окремі її аспекти знайшли відображення у працях істориків. Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною для розв'язання поставлених у роботі завдань.

П.Столипін був людиною сучасної європейської культури. Разом з тим, він поєднував у своєму світогляді ідеї західного лібералізму, ідеалістичні та релігійні уявлення. Політичні погляди прем'єра відрізняла його прихильність до дуалістичної, тобто самодержавно-представницької системи. П.Столипін виступав за конструктивну співпрацю між урядом, Державною радою та Думою, вважав, що імператор не повинен був одноосібно відповідати за долю країни, хоча й визнавав його виключне право втручатись у процес вироблення та прийняття законів у критичній ситуації.

Обійнявши посаду голови Ради міністрів, П.Столипін намагався зміцнити авторитет влади в країні. Він сподівався, що завоювати симпатії громадськості йому допоможе здійснення певних реформ і відміна положень, які викликали найбільше роздратувань. Так у полі зору П.Столипіна опинилось єврейське питання. Для прем'єра воно було питанням суто внутрішнім, від якого багато в чому залежала стабільність Російської імперії. П.Столипін усвідомлював всю складність цього питання, розумів, що воно пов'язане з безліччю інших проблем, економічних і соціальних. Політика прем'єра в єврейському питанні мала консервативно-ліберальний характер. Він прагнув поступового скасування обмежень щодо євреїв. Цілковите ж вирішення питання залежало від можливості знайти порозуміння з Державною думою та Радою.

Проблеми консолідації Російської імперії примушували замислюватись над ідеологічними засобами її об'єднання. Отже, національна ідея ставала важливою частиною державної ідеології. У прем'єра було природжене почуття любові до свого народу, країни. Водночас, він прагнув створення "Великої Росії" і чудово розумів, що принижена народність не може дати великої державності.

Одним із найважливіших окраїнних питань для П.Столипіна було польське. Прем'єр позитивно ставився до поляків, визнавав їхню "європейськість", освіченість, вважав можливою співпрацю у вирішенні деяких проблем. Водночас, лякало їх прагнення до сепаратизму, звичка панувати. Польський народ уже досяг етапу формування нації, мав традиції державності, а національна самоідентифікація погрожувала розпадом Росії. Допустити цього прем'єр не міг. Зберігаючи імперський характер російської держави, перший міністр прагнув зберегти імперський характер національних відносин у ній, тобто панування титульної нації. Для представників інших націй існувала можливість вільного входження до складу пануючого етносу. Однак П.Столипін дедалі більше усвідомлював певну чужорідність Польщі у складі Російської імперії, розумів, що політика русифікації не давала результатів, тому прем'єр схилився до встановлення національно-

культурного кордону між Західними губерніями та Царством Польським, його приваблювали плани поступової децентралізації імперії, складовою частиною яких був проект щодо Холмщини.

Особливістю вирішення фінського питання слід вважати те, що у даному випадку мова йшла про необхідність боротьби не з загрозою розвитку сепаратистських тенденцій, а з достатньо легальним й інституціонально розвиненим націонал-автономізмом. П.Столипін категорично не сприймав ідеї про окрему фінську державність, вважав їх такими, що не мали державно-юридичного підґрунтя. Протягом 1907 – 1909 рр. він проводив на території Великого князівства заходи, метою яких було встановлення чіткого порядку взаємодії фінських установ з імперськими вищими державними установами та імператором. Намагаючись досягти єдності при вирішенні спільних для Росії і Фінляндії питань, прем'єр вдався до кроків, які по суті ліквідували права, надані Великому князівству під впливом революції 1905 р. Прагнучи зміцнити авторитет і силу влади, примирити суспільство з владою, П.Столипін йшов на певні компроміси та поступки. Фінське питання стало таким, навколо якого прем'єру вдалося об'єднати російське суспільство та законодавчі палати. Однак політика правової інтеграції Фінляндії передбачала максимальне зосередження розпорядчих функцій у руках голови уряду, що фактично передбачало скорочення управлінських прерогатив Верховної влади. Це призводило до нових нападок на П.Столипіна, які, у свою чергу, викликали невдоволення прем'єром і його політикою з боку імператора.

Крайне праві в цілому негативно ставились до запропонованих П.Столипіним шляхів розв'язання національних проблем. Вони чути не хотіли про рівноправність іноземців і відверто заявляли, що російська народність має займати панівне становище у державному житті та державному будівництві. Непримиримими противниками прем'єра та його національної політики залишались кадети, не підтримали голову Ради міністрів у березневі дні 1911 р. й октябристи. Ліві партії взагалі остерігались будь-яких починань уряду, що могли сприяти вирішенню національного питання.

Національна політика П.Столипіна відрізнялась внутрішньою суперечливістю. Вона була спрямована на політичну адаптацію інших народів до потреб Російської держави, і саме від цього залежала можливість отримання ними рівних прав з росіянами. Водночас, прем'єр прагнув повного культурного об'єднання "іноземців" з російською нацією, тобто по суті зникнення їх як самостійних етнічних суб'єктів, що у свою чергу оголошувалось обов'язковою умовою дарування їм всіх прав. Така суперечливість поглядів П.Столипіна з національного питання обумовлювалась неможливістю відшукати стійкий ідеологічний баланс між принципами європейського лібералізму, російського націоналізму та традиційного російського імперіалізму.

Основні положення дисертації викладені у наступних **публікаціях**:

1. Головні напрямки дослідження столипінської аграрної реформи в сучасній російській історіографії // Історична наука. Проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Луганськ, 2002. – С. 150-153.
2. Постать П.А.Столипіна в сучасній російській історіографії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 15. – Серія: Історичні науки. – № 1. – Чернігів, 2002. – № 15. – С. 101-104.
3. П.А.Столыпин и еврейский вопрос в России // Русский сборник. Исследование по истории России XIX-XX вв. – М., 2004. – Т. 1. – С. 78-93.
4. Политика П.А.Столыпина в области еврейского вопроса // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. Збірник наукових праць / За ред. О.І.Кожухаря та В.О.Ветохіної – Кривий Ріг, 2004. – С. 62-69.
5. Вирішення польського питання в Росії: зіткнення позиції П.А.Столипіна та правих // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 27. – Серія: Історичні науки. – № 2. – Чернігів, 2004. – № 27. – С. 61-69.
6. Підготовка кабінетом П.А.Столипіна Особого журналу про перегляд постанов, які обмежували права євреїв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 33. – Серія: Історичні науки. – № 3. – Чернігів, 2006. – С. 182-189.
7. Вирішення єврейського питання в період першого міждум'я: піклування про іноземців чи вдалий політичний хід П.Столипіна? // Матеріали Круглого столу: Висвітлення історії

національних меншин в курсах історії України та Росії. – Харків. 07.02.2006 р. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – С. 99-109. (Співавтор К.М.Ячменіхін).

8. Державно-правовий статус Фінляндії в парадигмі внутрішньої політики П.Столипіна // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 138-144.

АНОТАЦІЇ

Стрілюк О.Б. Національна політика П.А.Столипіна. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2008.

Дисертація присвячена дослідженню національної політики П.Столипіна, вагомими складовими якої були єврейське, польське та фінське питання. У роботі визначені світоглядні засади П.Столипіна, що вплинули на формування принципів національної політики, проаналізовано причини, які спонукали прем'єра вдатися до розгляду єврейського, польського та фінського питань, визначено, в чому полягали особливості їх вирішення. Розглянуто пріоритетні аспекти цих питань і фактори, що вплинули на формування урядових підходів до національної проблеми. Схарактеризовано природу столипінського "націоналізму". Проаналізовано позиції російських політичних партій щодо розв'язання національної проблеми та їх ставлення до національної політики П.Столипіна.

Ключові слова: Петро Столипін, національна політика, націоналізм, єврейське питання, польське питання, фінське питання, політичні партії.

Стрилюк Е.Б. Национальная политика П.А.Столыпина. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Черниговский государственный педагогический университет имени Т.Г.Шевченко. – Чернигов, 2008.

Диссертация посвящена исследованию национальной политики П.А.Столыпина, важными составляющими которой были еврейский, польский и финский вопросы. Историографический анализ показал, что специального комплексного исследования данной проблемы не было. В то же время, широкий круг источников свидетельствует о достаточной репрезентативности документальной базы.

В работе выделены мировоззренческие позиции П.Столыпина, повлиявшие на формирование принципов национальной политики. Показано, что он был человеком европейской культуры, в то же время, соединял в своём мировоззрении идеи западного либерализма, идеалистические и религиозные представления. Политические взгляды премьера отличала его приверженность к дуалистической, то есть самодержавно-представительской системе. Он выступал за конструктивную работу правительства с Государственным советом и Думой, считал, что император не должен единолично отвечать за судьбу страны, хотя и признавал его право вмешиваться в процесс принятия законов в критической ситуации.

Заняв пост председателя Совета министров, П.Столыпин пытался укрепить авторитет власти в стране. Он верил, что обезоружить оппозицию и завоевать симпатии общественности ему поможет осуществление реформ, отмена наиболее одиозных положений. Так, в поле зрения премьер-министра оказался еврейский вопрос. Для П.Столыпина он был вопросом внутренним, от решения которого зависела стабильность Российской империи. Председатель Совета министров осознавал всю его сложность, понимал, что он связан со многими другими вопросами, экономическими и социальными. Анализ основных аспектов политики П.Столыпина по еврейскому вопросу позволил сделать вывод, что она в целом имела консервативно-либеральный характер. Премьер стремился к постепенной отмене ограничительных постановлений, полное же решение еврейского вопроса зависело от возможности совместной работы с Государственным советом и Думой.

Проблемы консолидации империи заставляли задуматься над идеологическими способами её объединения. При таких условиях национальная идея была важной составляющей

государственной идеологии. Характеризуя природу столыпинского национализма, следует отметить, что он имел двоякое проявление. С одной стороны, у премьера было прирождённое чувство любви к своему народу, стране, с другой – он стремился к созданию "Великой России" и понимал, что униженная народность не может дать великой государственности. П.Столыпин не стремился к династическому господству русского народа над другими, но и не мог допустить его унижения на основе каких бы то ни было преимуществ.

Одним из наиболее сложных окраинных вопросов для председателя Совета министров был польский: пугало стремление поляков к сепаратизму. Сохраняя имперский характер российской державы, первый министр пытался сохранить господство титульной нации. Для представителей не титульных наций существовала возможность свободного вхождения в состав господствующего этноса. Со временем, однако, П.Столыпин начал склоняться к проведению чёткой национально-культурной границы между Западными губерниями и Царством Польским, его прельщали планы постепенной децентрализации, составной частью которых был проект о Холмщине.

Особенность решения финляндского вопроса заключалась в том, что в данном случае речь шла о достаточно легальном и институционально развитом национал-автономизме. В работе показано, что П.Столыпин отрицал идею отдельной финской государственности, но, пытаясь примирить общество с властью, он шёл на определённые компромиссы. Финский вопрос стал таким, вокруг которого премьеру удалось объединить российское общество и обе законодательные палаты. Однако дальнейшая политика правовой интеграции Финляндии предполагала максимальное сосредоточение распорядительных функций в руках главы правительства, что фактически означало сокращение управленческих прерогатив Верховной власти. Это приводило к новым нападкам на П.Столыпина, которые вызывали недовольство премьером и его политикой у императора.

Установлено, что основные политические силы в целом негативно относились к национальной политике П.Столыпина, за исключением Всероссийского национального союза, а сама политика отличалась внутренней противоречивостью. Она была направлена на политическую адаптацию "инородцев" к потребностям Российского государства, и от этого зависела возможность получения ими равных прав с русскими. В то же время, премьер стремился к полному культурному объединению "инородцев" с русской нацией, то есть, по сути, исчезновению их как самостоятельных этнических субъектов. Такая противоречивость объяснялась невозможностью П.Столыпина отыскать стойкий идеологический баланс между принципами европейского либерализма, русского национализма и традиционного русского империализма.

Ключевые слова: Пётр Столыпин, национальная политика, национализм, еврейский вопрос, польский вопрос, финский вопрос, политические партии.

Striljuk O.B. National Politics of P.A.Stolypin. – Manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of candidate of historical science in speciality 07.00.02 – World history. – Chernihiv State Pedagogical Taras Shevchenko University. – Chernihiv, 2008.

The dissertation is devoted to research of the national politics of P.Stolypin important components of which were the Jewish, Polish and Finnish questions. The world outlooks that influenced formation of principles of P.Stolypin's national politics are determined. The reasons which forced the prime minister to start consideration of the Jewish, Polish and Finnish questions and the results of his work are analyzed. The priority aspects of these questions and factors which affected formation of the governmental approaches to a national problem are considered. The nature of Stolypin's "nationalism" is characterized. The ways of the decision of an ethnic question offered by Russian political parties and their attitude to Stolypin's national politics are analyzed.

Key words: Peter Stolypin, national politics, nationalism, Jewish question, Polish question, Finnish question, political parties.